

ELMAN CƏFƏRLİ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

E-mail: ecaferli@mail.ru

SOVET RUSİYASININ CƏNUBİ QAFQAZDA MİLLİ SİYASƏTİ VƏ NAXÇIVAN MƏSƏLƏSİ

Məqələdə 1918-1921-ci illərdə sovet Rusiyasının Cənubi Qafqazda yürütdüyü milli siyasətin Naxçıvanla bağlı cəhətləri araşdırılır. Bu dövrdə Rusiyanın regionda "mübahisəli ərazilər" məsələsində antiAzərbaycan siyasəti onun rəykar və erməniparast cəhətlərində özünü göstərirdi. Bu siyasətin həyata keçirilməsində sovet Rusiyasının dövlət xadimləri G.Çiçerin, İ.Stalin və S.Orconikidze fəal rol oynayırdılar. Lakin Naxçıvan özünün Azərbaycana məxsusluğu və onun tərkibində qalmaq uğrunda ciddi mübarizə apardı. Məhz bu mübarizənin nəticəsində Naxçıvana Azərbaycanın tərkibində müxtəriyyət statusunun verilməsinə səbəb olan beynəlxalq müqavilələr imzalandı və konstitusion aktlar qəbul edildi.

Açar sözlər: *sovet Rusiyası, sovetləşdirmə, "mübahisəli ərazilər", Naxçıvan məsələsi, Moskva müqaviləsi, Qars müqaviləsi, müxtəriyyət statusu.*

1920-ci il aprelin 27-28-də rus-sovet ordusunun hərbi müdaxiləsi nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu Naxçıvanda onsuz da gərgin olan hərbi-siyasi vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirdi. Aprelin 28-də 11-ci Qırımçı ordunun hərbi şurası və Azərbaycan İnqilab Komitəsi Naxçıvana göndərdikləri teleqramda hakimiyyətin sovetlərə verilməsinə tələb etdi. Naxçıvan İnqilab Komitəsinin sədri, sonra isə sədr müavini işləmiş İ.Ponomaryov bu barədə Azərbaycan İnqilab Komitəsinə göndərdiyi məlumatda yazırdı: "1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Naxçıvanı təmsil edən nümayəndəsi mənə yanına çağırırdıraq bildirdi ki, Bakıdan telefonqramma ilə aldığımız sərəncama əsasən hakimiyyət sovetlərə keçir. Siz yeni hökumət təşkil edin. Biz kommunistləri, sol cinahdan olan nüfuzlu şəxsləri təcili surətdə çağırıb, tərkibi yeddi nəfərdən ibarət İnqilab Komitəsi yaratdıq. Lakin Bakıdan verilən sərəncamlara əsasən bir həftə ərzində İnqilab Komitəsinin sədri üç dəfə dəyişdirildi" [1, v. 105].

Lakin Naxçıvan İnqilab Komitəsinin arxasında real siyasi və hərbi qüvvə durmadığı, daşnak fitnəkarlıqlarının və basqınlrının isə davam etdiyi bir şəraitdə Naxçıvan Müsəlman milli komitəsinin rəhbərliyi hakimiyyəti təhvil verməyə tələsmədi. Çünki yeni hakimiyyət Azərbaycanla Ermənistan arasında mü-

nasibotların əsl mahiyyətinə bələd olsa da, Naxçıvan məsələsinə öz münasibətini hələ qəti olaraq bildirməmişdi [17, s. 29]. Bunu 1920-ci il aprelin 30-da Azərbaycan SSR Xarici İşlər komissarının müavini M.D.Hüseynovun daşnak rejiminin xarici işlər nazirliyinə göndərdiyi notadan da aydın görmək olur. Notada deyilirdi: "Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının fəhlə-kəndli hökuməti İnqilab Komitəsinin simasında sizdən tələb edir: 1) Qarabağ və Zəngəzuru öz qoşunlarınızdan dərhal təmizləyin; 2) Qoşunlarınızı öz sərhədlərinizə çəkin; 3) Milli qırğınlara son qoyun. Əks təqdirdə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının İnqilab Komitəsi özünü sizinlə müharibə vəziyyətində hesab etmiş olacaqdır. Notaya cavab vermək üçün üç gün vaxt verilir" [15, iş 11-12, v. 27]. Göründüyü kimi, notada Naxçıvanla bağlı heç nə deyilmirdi.

Sovet Rusiyasının Azərbaycan torpaqları ilə bağlı məsələdə tutduğu mövqe bir çox hallarda ABŞ və İngiltərənin, habelə daşnak hökumətinin mövqeyi ilə üst-üstə düşürdü. Elə bunun ifadəsi idi ki, sovet Rusiyasının xarici işlər komissarı G.V.Çiçerin 1920-ci il iyunun 2-də rusların Qafqazdakı emissarı Q.Orconikidzeyə yazırdı: "Daşnak hökuməti ilə kompromisə nail olmaq bizim üçün vacibdir. Bu arada Azərbaycan hökuməti nəinki Qarabağ və Zəngəzuru, həm də Şərur-Dərələyəz qəzasını mübahisəli ərazi elan edir. Sonuncu heç vaxt, heç kim tərəfindən mübahisəli elan edilməmişdir, buranı hətta Müsavat hökuməti həmişə Ermənistanın kimi qəbul etmişdir. Onsuz Ermənistandan, demək olar ki, heç nə qalmır. Bakıda özünüzdən böyük nüfuzunuzdan istifadə edərək Azərbaycan hökumətinin Şərur-Dərələyəz qəzasının deyil, Qarabağ və Zəngəzurun mübahisəli hesab edilməyinə nail olmağınızı xahiş edirik" [7, inv. № 594]. Belə aydın olur ki, sovet hökumətinin bütün cədd-cəhdi Qarabağ və Zəngəzurun mübahisəli ərazilər, Şərur-Dərələyəz qəzasının erməni ərazisi olduğunu Azərbaycan hökumətinə qəbul etdirməkdən ibarət idi. Başqa sözlə, qondarma erməni dövlətinin ərazisinin Azərbaycan torpaqları, o cümlədən onun Naxçıvan bölgəsinin ərazisi hesabına genişləndirilməsi sovet Rusiyası üçün prioritet məsələyə çevrilmişdi. 1920-ci il iyunun 19-da N.Nərimanovun, P.Mdivaninin və b. imzaları ilə RSFSR Xarici İşlər komissarı G.Çiçerina və surəti Vladiqafqazda olan 11-ci Qırmızı ordu hərbi şurasının üzvü Q.Orconikidzeyə göndərilən teleqramda ermənilərin Azərbaycanın bütün ərazisi boyu törətdikləri qanlı qırğınlar və onun səbəb olduğu vəziyyət təhlil edilirdi: "Daşnak hökuməti Azərbaycanda öz qanunsuz işlərini davam etdirir... Daşnaklar tərəfindən onlarca kənd dağıdılmışdır. Müsəlman kəndliləri kütləvi surətdə daşnaklar tərəfindən doqranmışlar... Culfə və Naxçıvan rayonlarında müsəlmanların yurdları daşnaklar tərəfindən tutulmuş, bir ildən çoxdur ki, əlaqələr kəsilmişdir. Yerli əhali öz qüvvələri ilə daşnak hökumətinin əleyhinə çıxıb müdafiə mövqeyi tutmuşdur. Onlar bu mübarizədə öz qüvvələrinə və Türkiyə qoşunlarının gücünə arxalanırlar. Bizim qoşunlar bu yerləri azad etdikdən sonra həmin yerlər ancaq Azərbaycana birləşdirilməlidir" [2, v. 181-187].

Q.Orconikidze teleqram ələ həmin gün V.Lenin və G.Çiçerina göndərmiş,

Naxçıvandakı vəziyyəti tamamilə təbrih edən öz fikirlərini də əlavə etmişdi: "Qarabağda və Zəngəzurdə sovet hakimiyyəti elan edilmişdir. Göstərilən ərazilər Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının ayrılmaz hissəsidir. Naxçıvan bir neçə aydır üsyançı müsəlmanların əlindədir. Ümumiyyətlə, mənim fikrimcə, Azərbaycanın nümayəndəsini Moskvaya çağıraraq onunla birlikdə Azərbaycana və Ermənistanə aid mübahisəli məsələləri həll etmək lazımdır" [18, s. 556-557]. Bu məlumatdan belə anlaşılır ki, sanki Naxçıvan Azərbaycan ərazisi deyildir və teleqramdakı məlumatın əksinə olaraq, Naxçıvanı daşnaklar deyil, hansısa "üsyançı müsəlmanlar" ələ keçirmişlər. Bu, G.Çiçerinin təlimatı ilə hərəkət edən Q.Orconikidzenin ələ ilk gündən antiAzərbaycan mövqə tutduğunu və sovet Rusiyası hökumətinin Azərbaycanın "mübahisəli əraziləri" məsələsində, o cümlədən Naxçıvan məsələsində ermənipərəst siyasətinin bariz göstəricisi idi.

Məhz bu siyasətin nəticəsi idi ki, daşnaklar daha da ruhlanaraq artıq bölgədə real siyasi və hərbi gücə çevrilən Lenin Rusiyasının Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasındakı fəaliyyətinə rəğmən Naxçıvanla bağlı işğal planını həyata keçirməyə say göstərirdilər. Həmin vaxt Naxçıvanda olan türk zabiti V.Ünüvar 1920-ci il iyulun 19-da daşnak hökumətinin Naxçıvan Milli şurasına daxil olan Naxçıvanın ermənilərə təbə edilməsi ilə bağlı 7 bənddən ibarət tələblərinin Azərbaycan hərbi dəstələrinin komandiri H.Səlimovun və onun özünün iştirakı ilə Naxçıvan Milli şurasında müzakirə edildiyini bildirir. Bir gün sonra Milli şuranın sədri Cəfərqulu xanın imzası ilə ermənilərə göndərilən cavabda bildirilirdi ki, "müsəlman əhali bu ərazinin Ermənistanın bir parçası olduğunu o zaman qəbul edər ki, Dəhnə boğazından Ordubada qədər olan ərazinin müsəlmanlarına istiqlal verilsin". Təklif edilirdi ki, digər məsələlərin həlli İrəvanda tərəflərin "bəlli bir gündə" müəyyənləşdiriləcək görüşündə müzakirə olunsun. Lakin daşnaklar iyulun 25-dək Şahtaxtına qədərki əraziləri işğal etdi [8, s. 40-41, 45].

1920-ci ilin iyulunda Naxçıvan, Culfa və Ordubad əhalisinin Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri N.Nərimanova və Q.Orconikidzeyə göndərdiyi məktubda bildirilirdi ki, bu rayonlar (Naxçıvan, Culfa və Ordubad) bir-birindən aralı düşüb, ancaq yerli əhalinin gücü ilə daşnaklardan müdafiə olunurlar. Buna görə də həmin rayonlar Qırmızı ordu tərəfindən azad olunmalı və bilavasitə Azərbaycana birləşdirilməlidir: "Yerli əhali öz qüvvəsi ilə daşnaklardan müdafiə olunur, Qırmızı ordunun köməyi ilə bizim diyarı azad etməyi və Azərbaycanla birləşdirməyi təmin etməyi təvəqqe edirik" [11, s. 10].

1920-ci il iyulun 28-də AK(b)P MK Siyasi Bürosu Naxçıvandakı vəziyyəti müzakirə edərək, Azərbaycan İnqilab Komitəsinə tapşırırdı ki, Naxçıvan məsələsini prinsiplial şəkildə aydınlaşdırsın, Ermənistan ilə Azərbaycan arasında sərhədləri müəyyənləşdirdirsin və Naxçıvan diyarında sovet hakimiyyətinin qurulmasına kömək göstərilməsi haqqında 11-ci Qırmızı ordunun hərbi-inqilab şurası ilə danışıqlar aparsın. Beləliklə, Qırmızı ordu hissələrinə Naxçıvan ərazisini daşnak işğalçılarından təmizləmək əmri verildi. 11-ci Qırmızı ordunun 1-ci

Qafqaz alayından olan 30 nəfərdən ibarət süvari dəstəsi 1920-ci il iyulun 27-də gecə, həmin ordunun "Yoldaş Trotski" adına 106-cı alayının süvari dəstələri isə iyulun 28-də Naxçıvan şəhərinə daxil oldu. Həmin gün M.Bəxtəşov, H.Səlimov, A.Qədimov, Q.Məmmədov, H.Əliyev, Ə.Əzimov, N.Nəcəfov, A.Kazımov, F.Mahmudbəyov və Y.Babəyevdən ibarət tərkibdə bölgənin ali hakimiyyət orqanı kimi təsis edilən Naxçıvan İnqilab Komitəsi Azərbaycanın sovetləşdirilməsinin tərkib hissəsi kimi, Naxçıvan Sovet Respublikasının yaradıldığını elan etdi. Hərbi İnqilab Komitəsi ilə yanaşı, Naxçıvanda Hərbi Əmək Müdafiə Şurası yaradıldı. 1920-ci il oktyabrın 19-da Ordubadda, dekabrın 2-də isə Şuruda inqilab komitələri və yerli hakimiyyət orqanları təşkil edildi [12, s. 175].

Beləliklə, Naxçıvanda sovet hakimiyyətinin qurulduğu elan edildikdən sonra da bölgədə vəziyyət gərgin olaraq qalırdı. Naxçıvan İnqilab Komitəsi yarandıqdan bir gün sonra, iyulun 29-da daşnak hökumətinə müraciət edərək sülh danışıqlarına başlamaq təklifini verdi və bu məqsədlə İrəvana üç nəfərdən – bir nəfər Qırmızı Ordudan, bir nəfər türk ordusundan və naxçıvanlı Əli Babəyevdən ibarət nümayəndə heyəti göndərdi. Lakin daşnaklar nümayəndə heyətinin qarşısında Naxçıvanın qeyd-şərtsiz erməni hakimiyyətinə təbə olması tələbini qoydular. Bu azmış kimi, onların tələbinə görə, naxçıvanlılar daşnaklara 7 min ədəd tüfəng, hər bir tüfəng üçün 80 ədəd güllə, Naxçıvanda olan bütün top və pulemyotları, habelə 300 min pud buğda, 300 yəhərli at, 200 baş qoşqu heyvanı verməli idi [7, inv. № 397]. Daşnaklar nümayəndə heyətinin sülhsevər çağırışlarına, ciddi xəbərdarlıqlarına əhəmiyyət verməyərək onları həbs edib İrəvana göndərdilər. Yalnız Naxçıvan İnqilab Komitəsinin nümayəndə heyətinin həbsinə qarşı kəskin etirazından sonra nümayəndələr azad edilərək Şaxtaxtıya qaytarıldı.

Naxçıvan İnqilab Komitəsi daşnakların tələbinə qəti etiraz etmiş və o zaman Şaxtaxtı kəndində yerləşən erməni qoşunlarının rəisinə avqustun 1-də aşağıdakı məzmununda məktub təqdim etmişdi: "Naxçıvan rayonunun əhalisi monarxist üsul-idarəsinin zəncirini birdəfəlik öz boynundan atmışdır və daşnakların bizi əsarət altına alıb qul etmək üçün hər hansı cəhdinə cavab verməyə hazırdır. Naxçıvan rayonunun əməkçi xalqı özünü RSFSR-lə ittifaqa girmiş Azərbaycan Sovet Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi elan etmişdir. Xalq heç vaxt erməni zəhmətkeşləri ilə düşmənçilik etməmiş və etməyəcəkdir. Ancaq qəddar, zülmkar daşnaklara qarşı mübarizəni davam etdirəcəkdir" [17, s. 33].

Görünür, ermənilərin belə azğınlaşmasına səbəb Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Naxçıvanın müvəqqəti himayəsiz qalması və ərazi məsələsində sovet Rusiyasının da daşnakların mənafehinə cavab verən siyasət yürütməsi olmuşdu. 1920-ci il avqustun 10-da RSFSR-lə daşnak rejimi arasında imzalanan müvəqqəti sülh sazişinə görə Şaxtaxtı və Culfə, habelə Şaxtaxtı-Culfə dəmir yolu hərbi məqsədlər üçün istifadə edilməmək şərti ilə ermənilərin nəzarətində qalırdı. Müqavilə 6 bənddən ibarət idi və bunlardan dördü süni şəkildə mübahisəli elan edilmiş Azərbaycan torpaqlarına aid idi. Müqavilənin 2-ci bəndi aşağıdakı məzmununda idi: "Ermənistan Respublikası qo-

şunlarının yerləşdirilməsi üçün bu sazişlə müəyyən edilmiş zolaqlar istisna olmaqla, mübahisəli vilayətlər olan Qarabağ, Zəngəzur qəzası və Naxçıvan diyarı RSFSR qoşunları tərəfindən tutulur". Müqavilənin 3-cü bəndinə əsasən isə Naxçıvan və Zəngəzur daşnaqlara verildirdi [4, v. 33; 10, s. 34, 41-42]. Bu, Lenin hökumətinin, öz sələfi kimi, Naxçıvanla bağlı iddialarında erməniləri müdafiə etdiyinin, hətta ona düşmən münasibət bəsləyən daşnaqların Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsinə loyaf yanaşdığıının sübutu idi. Halbuki elə həmin gün Naxçıvan İnqilab Komitəsinin Azərbaycan SSR XKS-nin sədri N.Narimanova göndərdiyi məktubda deyilirdi: "Naxçıvan camaatının çox böyük aksəriyyətinin qərarı ilə Naxçıvan diyarı özünü Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi elan etmişdir" [12, s. 175].

1920-ci ilin avqustunda Naxçıvan bölgəsinin əsas hissəsi məhz sovet Rusiyasının ermənipərəst siyasətinin və bölgədəki Qırmızı ordu hissələrinin fəaliyyəti və ya fəaliyyətsizliyi nəticəsində daşnaqların nəzarəti altına keçmişdi. Sovet hakimiyyətinin elan edildiyi ərazi yalnız Naxçıvan şəhərini və şəhərin ətrafındakı kəndləri əhatə edirdi. Əvəzində Qırmızı ordu rəhbərliyi Naxçıvanda siyasi repressiyalara başlamışdı. Avqustun 22-də Naxçıvan İnqilab Komitəsinin iclasına sədrlik edən zabıt N.Fyodorov komitəni xanların, bəylərin, varlıların mənafeyini müdafiə etməkdə ittiham edərək onun fəaliyyətini kəskin tənqid etmişdi. Onun bu sətər çıxışı İnqilab Komitəsinin sədr müavini H.Səlimovun 11-ci Qırmızı ordunun hərbi qərargahı tərəfindən həbs edilərək, Azərbaycan Milli Ordusunun yaradılmasında və keçirdiyi əməliyyatlarda xüsusi xidmətləri olduğuna görə "sosializm cəmiyyətinin düşməni kimi" güllələnməsi ilə nəticələndi. Qeyd edək ki, 1920-ci ilin iyununda Qarabağda 11-ci Qırmızı ordunun üstün qüvvələri qarşısında geri çəkilməyə məcbur olmuş 2 min nəfərə yaxın Azərbaycan Milli Ordusunun əsgər və zabıtlarının bir hissəsi Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində qalmışdı. Milli Ordunun tanınmış generallarından olan H.Səlimov sovet hakimiyyəti tərəfinə keçib, hətta İnqilab Komitəsinin tərkibinə də daxil olaraq bu qurumun sədr müavini seçilmişdi.

1920-ci il avqustun 29-da 11-ci Qırmızı ordunun Qafqaz alayının komandiri Starovun və Fyodorovun iştirakı və sədrliyi ilə keçirilən İnqilab Komitəsinin növbəti iclasında Müsəlman milli komitəsinin rəhbərləri Cəfərqulu xanın, Rəhim xanın və onun oğlu İsgəndər xanla bağlı məsələ müzakirə edilmişdi. Qeyd edək ki, Cəfərqulu xan Milli komitənin yaradılmasında, Naxçıvan bölgəsinin erməni təcavüzündən qorunmasında müstəsna xidmətlər göstərmişdi və Naxçıvanda böyük nüfuzə sahib idi. Lakin İnqilab Komitəsi əmlakları müsadirə olunmaqla Cəfərqulu xanı və Rəhim xanı həbs edərək 11-ci Qırmızı ordunun hərbi tribunalına vermək barədə qərar qəbul etmiş, İsgəndər xanın Təbriz şəhərində yaşadığı nəzərə alınaraq, onun öz əmlakını götürüb Naxçıvan şəhərini tərk etməsinə icazə verilmişdi [13, v. 1-2, 34].

1920-ci ilin avqustunda Azərbaycan İnqilab Komitəsinin və XI Qızıl Ordu Hərbi İnqilab Şurasının qərarı ilə B.Vəlibəyov Naxçıvana fəvqəladə komissar

təyin olundu [3, v. 8]. Rusiyada təhsil almış, orada inzibati orqanlarda fəaliyyət göstərmiş və 11-ci Qırmızı ordu üçün etibarlı şəxs sayılan B.Vəlibəyovun fəvqəladə komissar kimi göstərdiyi antimillət fəaliyyət, S.Sadıqovun "Əslində heç bir ehtiyac olmadan bütün səlahiyyətlərə malik fəvqəladə komissarlığın fəaliyyətinin gücləndirilməsində başlıca məqsəd Naxçıvanı siyasi fəridəqlər və kələk yolu ilə "öz əlimizlə" Ermənistanı "peşəkəş" etməkdən ibarət olmuşdu", – fikrinin həqiqət olduğunu sübut edir. 1920-ci ilin dekabrın 23-də B.Vəlibəyovun İrəvana gedərək Naxçıvanda vəziyyət barədə məhz Ermənistan İnkilab Komitəsinə maruzə etməsi və bu komitə tərəfindən onun Naxçıvana fəvqəladə komissar təyin olunması həmin həqiqəti təsdiqləyən daha bir faktır. K.Qarabəkir paşanın Şərqi cəbhəsi qoşunlarının siyasi işlərinə baxan, həmçinin Türkiyənin Naxçıvanda yerləşən qoşunlarının (qərargah Şahtaxtı kəndində idi) komandanı Veysəl bəy İrəvandan qayıdan B.Vəlibəyovu Naxçıvanı Ermənistanı satmaqda ittiham edərək iki gün Şahtaxtında saxlamışdı [17, s. 42, 45-46].

Rusiyanın daşnaqları həvəsləndirən siyasət yürütməsinin nəticəsi idi ki, ermənilər 1920-ci il sentyabrın əvvəllərində Ordubad üzərinə qəfil hücum keçdi. Yüzlərlə azərbaycanlı qətlə yetirildi, Ordubad ermənilər tərəfindən qarət olundu. Yalnız sentyabrın 18-də Naxçıvanda türk əsgərlərinin və yerli könüllü hərbi dəstələrin birləşməsi nəticəsində erməni ordusu Ordubaddan qovulub çıxarıldı. 1920-ci ilin avqust-noyabr aylarında ermənilərə qarşı hərbi əməliyyatların uğurla nəticələnməsində A.Şadlinskiyin "Qırmızı Tabor" dəstələrinin böyük xidmətləri olmuşdu. 1920-ci il noyabrın 7-də daşnaqların hücumuna cavab olaraq 11-ci Qırmızı ordunun Qafqaz alayının hissələri, türk qoşun dəstələri, yerli əhəlidən təşkil olunmuş 1500 nəfərlik könüllü əsgərlər ilə birlikdə "Qırmızı Tabor" dəstələri, həmçinin İrəvandan Naxçıvana qayıtmış üsyançı Şorur qaçqınlarının düşməne qarşı əks-hücum əməliyyatı Şorurun azad edilməsi, daşnak generalı Şelkovnikovun 2500 nəfərlik diviziyasının əsir alınması ilə nəticələnmışdi [17, s. 36-38].

Bu dövrdə Naxçıvanın tarixən həmişə tərkibində olduğu Azərbaycanın ərazisi kimi qorunub saxlanılmasında, Naxçıvan məsələsinin xalqımızın mənafeyinə uyğun həll edilməsində dövrün tanınmış ictimai-siyasi və dövlət xadimi B.Şahtaxtinskiyin müstəsna xidmətləri olmuşdur. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra, 1920-ci il mayın 19-da Azərbaycan İnkilab Komitəsinin qərarı ilə Ermənistanla danışıq aparmaq üçün N.Nərimanovun rəhbərliyi ilə yaradılan 5 nəfərlik nümayəndə heyətinə B.Şahtaxtinski də daxil idi. O, 1920-ci ilin iyununda Azərbaycan SSR-in Xalq Ədliyyə komissarı, iyulun 15-də isə RSFSR-lə danışıqlarda Azərbaycan SSR-in fəvqəladə səlahiyyətli nümayəndəsi təyin olunmuşdu. Bu dövrdə Azərbaycan SSR-in Xalq Ədliyyə komissarı B.Şahtaxtinski N.Nərimanovun tapşırığı ilə ermənilərin Naxçıvana dair əsassız ərazi iddialarının qarşısının alınması üçün ciddi iş aparmışdır [2, s. 27-32].

RSFSR-lə daşnak rejimi arasındakı 1920-ci il 10 avqust müqaviləsindən xəbər tutan B.Şahtaxtinski Leninə məktubunda Naxçıvanın ermənilərə verilmə-

təyin olundu [3, v. 8]. Rusiyada təhsil almış, orada inzibati orqanlarda fəaliyyət göstərmiş və 11-ci Qırmızı ordu üçün etibarlı şəxs sayılan B.Vəlibəyovun fəvqəladə komissar kimi göstərdiyi antimillət fəaliyyət, S.Sadıqovun "Əslində heç bir ehtiyac olmadan bütün səlahiyyətlərə malik fəvqəladə komissarlığın fəaliyyətinin gücləndirilməsində başlıca məqsəd Naxçıvanı siyasi fəridəqlər və kələk yolu ilə "öz əlimizlə" Ermənistanı "peşkəş" etməkdən ibarət olmuşdu", – fikrinin həqiqət olduğunu sübut edir. 1920-ci ilin dekabrın 23-də B.Vəlibəyovun İrəvana gedərək Naxçıvanda vəziyyət barədə məhz Ermənistan İnkilab Komitəsinə maruzə etməsi və bu komitə tərəfindən onun Naxçıvana fəvqəladə komissar təyin olunması həmin həqiqəti təsdiqləyən daha bir faktdır. K.Qarabəkir paşanın Şərqi cəbhəsi qoşunlarının siyasi işlərinə baxan, həmçinin Türkiyənin Naxçıvanda yerləşən qoşunlarının (qərargah Şahtaxtı kəndində idi) komandanı Veysəl bəy İrəvandan qayıdan B.Vəlibəyovu Naxçıvanı Ermənistanı satmaqda ittiham edərək iki gün Şahtaxtında saxlamışdı [17, s. 42, 45-46].

Rusiyanın daşnaqları həvəsləndirən siyasət yürütməsinin nəticəsi idi ki, ermənilər 1920-ci il sentyabrın əvvəllərində Ordubad üzərinə qəfil hücum keçdi. Yüzlərlə azərbaycanlı qətlə yetirildi, Ordubad ermənilər tərəfindən qarət olundu. Yalnız sentyabrın 18-də Naxçıvanda türk əsgərlərinin və yerli könüllü hərbi dəstələrin birləşməsi nəticəsində erməni ordusu Ordubaddan qovulub çıxarıldı. 1920-ci ilin avqust-noyabr aylarında ermənilərə qarşı hərbi əməliyyatların uğurla nəticələnməsində A.Şadlinskiyin "Qırmızı Tabor" dəstələrinin böyük xidmətləri olmuşdu. 1920-ci il noyabrın 7-də daşnaqların hücumuna cavab olaraq 11-ci Qırmızı ordunun Qafqaz alayının hissələri, türk qoşun dəstələri, yerli əhalidən təşkil olunmuş 1500 nəfərlik könüllü əsgərlər ilə birlikdə "Qırmızı Tabor" dəstələri, həmçinin İrəvandan Naxçıvana qayıtmış üsyançı Şorur qaçqınlarının düşməne qarşı əks-hücum əməliyyatı Şorurun azad edilməsi, daşnak generalı Şelkovnikovun 2500 nəfərlik diviziyasının əsir alınması ilə nəticələnmışdi [17, s. 36-38].

Bu dövrdə Naxçıvanın tarixən həmişə tərkibində olduğu Azərbaycanın ərazisi kimi qorunub saxlanılmasında, Naxçıvan məsələsinin xalqımızın mənafeyinə uyğun həll edilməsində dövrün tanınmış ictimai-siyasi və dövlət xadimi B.Şahtaxtinskiyin müstəsna xidmətləri olmuşdur. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra, 1920-ci il mayın 19-da Azərbaycan İnkilab Komitəsinin qərarı ilə Ermənistanla danışıq aparmaq üçün N.Nərimanovun rəhbərliyi ilə yaradılan 5 nəfərlik nümayəndə heyətinə B.Şahtaxtinski də daxil idi. O, 1920-ci ilin iyununda Azərbaycan SSR-in Xalq Ədliyyə komissarı, iyulun 15-də isə RSFSR-lə danışıqlarda Azərbaycan SSR-in fəvqəladə səlahiyyətli nümayəndəsi təyin olunmuşdu. Bu dövrdə Azərbaycan SSR-in Xalq Ədliyyə komissarı B.Şahtaxtinski N.Nərimanovun tapşırığı ilə ermənilərin Naxçıvana dair əsassız ərazi iddialarının qarşısının alınması üçün ciddi iş aparmışdır [2, s. 27-32].

RSFSR-lə daşnak rejimi arasındakı 1920-ci il 10 avqust müqaviləsindən xəbər tutan B.Şahtaxtinski Leninə məktubunda Naxçıvanın ermənilərə verilmə-

sinin yolverilməzliyini də 7 maddədən ibarət əsaslandırılmış müddəalarla diqqətə çatdırmışdı. O, Naxçıvan ərazisinin daşnak Ermənistanına verilməsinin Şahtaxtı-Maku, Şahtaxtı-İrəvan və Culfa-Təbriz dəmir yollarının sovet dövlətinin nəzarətinə çıxmasına, Qərb dövlətlərinin regionda nüfuzunun artmasına şərait yaradacağına, bölgədə sovet hökumətinə münasibətin pisləşməsinə səbəb olacağını siyasi cəhətdən əsaslandırmışdı [6, v. 14-15].

B.Şahtaxtinskiyin Naxçıvan məsələsindəki mübariz və prinsipial mövqeyi N.Nərimanovun ona göndərdiyi 1920-ci il 8 sentyabr tarixli teleqramında yüksək qiymətləndirilmişdi. Məhz bu dəstəyin ifadəsi idi ki, Behbud ağa sonrakı mərhələdə də Naxçıvanın Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi qorunub saxlanması uğrunda mübarizəsini inadla davam etdirdi. O, V.Leninə göndərdiyi, Naxçıvan məsələsi və ümumiyyətlə, sovet Rusiyasının bölgədəki ikitüzlü siyasəti ilə bağlı öz fikirlərini 1920-ci il 8 sentyabr tarixli ikinci məktubunda daha açıq və qətiyyətlə ifadə etmişdi: "Təəssüf ki sovet hakimiyyətinin işi formaca inqilabi, nəticə etibarilə mürtəcə olmuşdur... Azərbaycan əhalisi əvvəlcə belə fikirləşirdi ki, Bakıdakı sovet siyasəti yerli hakimiyyətdə olanların işidir. Əhali Moskvaya inanırdı... Lakin burada da tezliklə ümitsizliyə düşər oldu". B.Şahtaxtinskiy Türkiyə ilə RSFSR arasında birbaşa dostluq münasibətlərinin qurulmasının vacibliyini və Naxçıvan bölgəsinin bu münasibətlərdəki əhəmiyyətini vurğulayaraq yazırdı: "Türkiyə bizə Şərqi azad edilməsində yardım edə bilər. Lakin Naxçıvanın Ermənistanla gəzəst edilməsi, türklərin daşnaklar üzərinə hücumlarına olan maneələr və nöbəyət, Ermənistanla gələcəkdə bir sıra Anadolu ərazilərinin vəd olunması türklərin bizim siyasətimizə olan inamını itirir" [5, v. 1-8; 10, s. 37-38, 41]. Məktubun B.Şahtaxtinskiyin məhz onun özünün iştirakı ilə RSFSR-lə Azərbaycan SSR arasında danışıqların aparılması və müqavilənin imzalanması (1920-ci il, 29-30 sentyabr) ərafəsində göndərilməsi Behbud ağanın milli məsələdə barışmaz mövqeyə, geniş dünyagörüşünə, siyasi uzaqgörənliyə malik, savadlı, qorxmaz bir siyasətçi və diplomat olduğunu sübut edirdi.

1920-ci il avqustun 11-də XI Qırmızı ordunun Naxçıvanda olan 28-ci diviziyası daşnakların işğal altında olan ərazilərlə sərhədləri bağlasa da, 8 minə-dək türk əsgəri hələ Naxçıvanda qalmaqda idi. Belə bir şəraitdə artıq sovet Rusiyasının nəzarətinə keçən Naxçıvanla bağlı siyasi və diplomatik çəkişmələrin yeni mərhələsi başlamış oldu. Azərbaycan hökumətinin israrlı tələblərindən sonra, oktyabrın əvvəllərində Ordubad qəzasının ərazisi, dekabrın əvvəllərində isə Şərur qəzası Qırmızı ordu hissələri tərəfindən daşnaklardan təmizləndi.

Lakin sovet Rusiyası erməniləri razı salmaq naminə bölgədə riyakar siyasət yürüdü. Belə ki, 1920-ci il sentyabrın 29-da özünün fəal hərbi-siyasi dəstəyi ilə yaradılan Azərbaycan SSR-lə xarici ticarətin, poçt, teleqraf və radioteleqram idarələrinin, ərzaq, iqtisadi və maliyyə siyasətinin birləşməsinə dair, sentyabrın 30-da isə hərbi-iqtisadi ittifaq haqqında və hərbi dəniz məsələlərinə dair müqavilələr (müqavilələri RSFSR Xalq Xarici İşlər komissarı G.Çiçerin və Azərbaycan SSR-in Xalq Ədliyyə komissarı, Azərbaycan SSR-in

RSFSR-dəki fəvqəladə nümayəndəsi B.Şaxtaxtinski imzalamışdı) bağlasa da [12, s. 294], oktyabrın 28-də RSFSR-lə daşnak rejimi arasında yeni müqavilə imzalandı. Bu müqavilədə də Azərbaycanın rəyi nəzərə alınmadan Zəngəzur və Naxçıvan Ermənistanına güzəşt edilirdi. Sovet Rusiyası bu yolla Ermənistanı sovet hakimiyyəti qurmaq üçün zəmin hazırlamaq, ermənilərin rəğbətini qazanmaq istəyirdi. O, öz maraqlarına uyğun antiantanta mövqeyi tutan Türkiyə ilə açıq münaqişəyə girməkdən çəkinsə də, gələcəkdə Azərbaycanla eyni milli-etnik, tarixi-mədəni bağlılığa malik olan Türkiyə arasında bilavasitə sərhədlərin olmasına imkan verməmək üçün işğalçı daşnak rejiminin yerində formal olaraq ermənilərə məxsus sovet hakimiyyəti qurmaqla Qərbi Azərbaycanı sovetləşdir-mək siyasətini sürətləndirdi.

Sovet qoşunları Azərbaycanı işğal etdikdən sonra süni olaraq "mübahisə-li" elan edilmiş ərazilərin ermənilərin xeyrinə həlli istiqamətində fəal iş aparılırdı. Bu işdə İ.Stalinlə Q.Orconikidzenin mövqeləri həlledici rol oynamaqda idi. Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistan adlanan ərazidə – E.C.) sovet hakimiyyətinin elan edilməsindən bir gün sonra, 1920-ci il noyabrın 30-da AK(b)P MK Siyasi və Təşkilat bürolarının Q.Orconikidze, S.Ter-Danielyan, Y.Stasova, A.Serebrovski, V.Yeqorov, Q.Kaminski, N.Nərimanov, Ə.Qarayev, M.Hüseynov, M.Qasimov və başqalarının iştirakı ilə keçirilən birgə iclasının ərazi məsələlərinə dair qərarında deyilirdi: "Sovet Azərbaycanı ilə sovet Ermənistanı arasında heç bir sərhəd mövcud deyildir. Zəngəzur və Naxçıvan qəzalarının ərazisi sovet Ermənistanının ayrılmaz ərazisidir. Dağlıq Qarabağın əməkçi kəndlilərinə öz müqəddəratını təyin etmək üçün tam hüquq verilir..." [15, iş 15, v. 6-7]. Həmin qərara uyğun olaraq Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsinin 1 dekabr 1920-ci il tarixli bəyanatında Zəngəzur və Naxçıvanın Ermənistanı verildiyinin elan edilməsi erməniləri daha da fəallaşdırdı. Bunun ardınca, RSFSR-lə Ermənistan SSR arasında imzalanmış 2 dekabr 1920-ci il tarixli müqavilənin 3-cü maddəsində İrəvan quberniyasının bütün əraziləri, o cümlədən Zəngəzur qəzası Ermənistan ərazisi kimi tanınırdı. Müqavilədə Naxçıvan Ermənistan ərazisi kimi göstərilməsinə də, Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsinin 1 dekabr bəyanatı və müqavilədəki keçmiş İrəvan quberniyasının bütün ərazilərinin Ermənistanı verildiyi ifadəsi Naxçıvan məsələsində qeyri-müəyyənlik və əhəlidə haqlı narahatlıq yaratmışdı. Tarixi Azərbaycan torpaqlarının ədalətsizcasına sovet rejimi tərəfindən ermənilərə hədiyyə edilməsinin ifadəsi olan bu qərarın icrası ermənilərin illərdən bəri uğrunda silahlı mübarizə apardığı əməlin – Qərbi Azərbaycan torpaqlarının tam işğalının asanlıqla gerçəkləşməsi demək olacaqdı. Naxçıvanın erməni işğalına verilməsi ilə bağlı iş Ermənistanı sovet hakimiyyətinin qurulmasından əvvəl aparılmışdı. Hətta Naxçıvanın fəvqəladə komissarı B.Vəlibəyov Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsinin 1 dekabr bəyanatının Ermənistanı sovet hakimiyyətinin qurulmasından əvvəl hazırlandığını da etiraf etmişdi [14, v. 21].

Rusiyanın məhz bu imperialist və ikiüzlü mövqeyinə görə Türkiyə 1918-

ci il 4 iyun tarixli Batum müqaviləsinin 2-ci maddəsini əsas götürərək Naxçıvanı himayə etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. 1920-ci il dekabrın 2-dən 3-ə keçən gecə Türkiyə ilə çökməkdə olan Qərbi Azərbaycandakı daşnak rejimi arasında imzalanan 18 maddədən ibarət Gümrü müqaviləsinin [15, iş 18, v. 128-133] 2-ci maddəsinə görə isə, erməni hökuməti Naxçıvan, Şahtaxtı və Şərur ərazisinə müdaxilə etməmək və referendumla (plebissitlə) müəyyən ediləcək idarə formasının yaradılmasınadək burada Türkiyənin nəzarətində olacaq idarəçiliyin təşkili ilə razılaşardı.

Rusiya hökuməti bu müqaviləni tanımadığını bildirmiş və Azərbaycan hökumətindən də belə mövqə bildirməyi tələb etmişdi. B.Şahtaxtinski isə Azərbaycanın bolşevik rəhbərlərinə tələp etməyə çalışdı ki, Gümrü müqaviləsi tanınmalıdır. O bildirdi ki, Türkiyənin mövqeyini müdafiə etməklə torpaqlarımızı xilas etmək mümkündür. Lakin son nəticədə Azərbaycan hökuməti də Gümrü müqaviləsinə tanımadı. Gümrü müqaviləsi özünün sonuncu gününü yaşayan daşnak rejimi ilə imzalandığı və Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistanda – E.C.) qurulan erməni sovet hökuməti də öz sələfinin bağladığı bu müqaviləni tanımadığını elan etdiyi üçün heç bir hüquqi əhəmiyyət daşımasa da, bu müqavilədə ərazi məsələsinin qoyuluşunun tarixi-siyasi əhəmiyyəti sovet Rusiyasının Cənubi Qafqazda milli məsələdə yürütdüyü erməniparəst siyasətin və Azərbaycan torpaqlarının erməni işğalına verilməsinin ifşası baxımından özünü bu gün də göstərməkdədir.

1918-1920-ci illərdə ermənilərin törətdiyi soyqırım siyasəti nəticəsində əhalisinin xeyli hissəsi məhv edildiyindən Zəngəzurun erməni işğalına verilməsinə qarşı ciddi müqavimət təşkil etmək mümkün olmadı. Lakin Naxçıvan əhalisinin 1920-ci il dekabrın 5-dən başlayaraq öz qətiyyətli iradəsini növbəti dəfə ortaya qoyması bölgənin sonrakı taleyini tarixi ədalətə uyğun şəkildə – Azərbaycanın xeyrinə həll etdi. Dekabrın 15-də Naxçıvana göndərilən Azərbaycan SSR-in Xalq Ədliyyə komissarı B.Şahtaxtinski burada əhalinin Azərbaycan İnqilab Komitəsinin bəyanatı haqqında narahatlığını bölüşdü və əsl həqiqəti dedi. O, naxçıvanlılara öz diyarlarını müdafiə etməyin yolunu göstərərək bildirdi ki: "Siz torpağınızla birlikdə öz müstəqilliyinizi saxlamaq istəyirsinizsə, burada istinad edə biləcəyiniz yeganə qüvvə Türkiyə qoşunlarıdır. Xalq bu qoşunların ətrafında sıx birləşməlidir. Sizin müstəqilliyinizi və torpağınızı yalnız onlar qoruyacaqlar və sizi ağır fəlakətdən xilas edəcəklər". [14, v. 21]. Behbud ağa həmçinin, Naxçıvan şəhərində Şərur-Dərələyəz və Ordubad əhalisinin mitinqlərini də keçirmiş, bu mitinqlərdə əhali Naxçıvanın Azərbaycan SSR qəyyumluğunda müstəqil sovet respublikası kimi təşkil edilməsi arzusunda olduğunu bildirmişdi. Mitinqlərin nəticələri barədə Azərbaycan və Ermənistan İnqilab Komitələrinə müvafiq məlumatlar verilmişdi.

Naxçıvanın Ermənistanə verilməsi barədə sovet Rusiyasının və onun təzyiqi ilə Azərbaycan İnqilab Komitəsinin tutduğu yanlış mövqeni əlində asan tutan Ermənistan İnqilab Komitəsi 1920-ci il dekabrın 26-da Naxçıvan haqqın-

da geniş bəyanat verərək Naxçıvanın “kənüllü” surətdə Ermənistanla birləşdiyi-
ni bildirməklə əslində Naxçıvanın müstəqilliyi ideyasının özünü rədd etmişdi.
Lakin Naxçıvan əhalisinin bu dinc erməni işğalına qarşı mütəşəkkil şəkildə kəş-
kin və qəti etirazlarını bildirməsi, təsirsiz qalmadı Naxçıvana öz müqəddəratını
müstəqil təyin etmək hüququ verən yeni sənədin elan edilməsi ilə nəticələndi.
Cəmi 2 gün sonra, dekabrın 28-də Ermənistan İnqilab Komitəsi verdiyi bəya-
natla Naxçıvanı müstəqil sovet respublikası kimi tanıdığı və ona qarşı ərazi
iddialarından imtina etdiyini bildirdi. Görünür, Naxçıvan əhalisinin artan etiraz-
larının və müqavimətinin genişlənərək Azərbaycanın digər işğal olunmuş ərazi-
ləri ilə bağlı məsələni yenidən gündəmə gətirəcəyindən çəkinən ermənilər,
müvəqqəti də olsa, Naxçıvanın işğalı ilə bağlı planlarından geri çəkildi. Lakin
28 dekabr bəyanatı ilə Naxçıvan Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi yox, “müstə-
qil sovet respublikası” kimi tanıdırdı. Bu isə, ermənilərin Naxçıvanla bağlı işğal
planlarından birdəfəlik əl çəkmədiyini göstərirdi.

1921-ci ilin yanvar ayında Azərbaycan SSR, Ermənistan SSR və RSFSR
nümayəndələrinin Azərbaycan və Ermənistan inqilab komitələrinin bəyanatları-
na münasibətlə bağlı keçirdiyi rəy sorğusunda Naxçıvan əhalisinin 90 faizi
diyarın muxtar respublika hüququnda Azərbaycanın tərkibində qalmasına səs
verdi. Bu, Zəngəzurun işğalından sonra Naxçıvanın qəsb olunması ilə bağlı
planlarını bir qədər təxirə salmaq məcburiyyətində olan ermənilərin arzusuna
ciddi zərbə idi. Türkiyənin diplomatik yardımını, Azərbaycan rəhbərliyinin ciddi
səyləri ilə yanaşı, məhz bu rəy sorğusunun nəticələri sonradan Naxçıvanın
muxtariyyət statusunda Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi qorunub-saxlanılması
uğrunda aparılan mübarizədə, müqavilələrin imzalanmasında və statusun tam
şəkildə rəsmiləşdirilməsində son dərəcə mühüm hüquqi və sosial-siyasi amil
oldu. 1921-ci il martın 16-da bağlanmış Türkiyə ilə RSFSR arasında dostluq və
qardaşlıq haqqında 16 maddəlik Moskva müqaviləsinin 3-cü maddəsində deyil-
irdi: “Razılığa gələn hər iki tərəf bu müqavilənin I (C) əlavəsində göstərilən
sərhədlərin içərisində Naxçıvan vilayətinin Azərbaycanın himayəsi altında
muxtar ərazi təşkil etməsinə razdırlar, o şərtlə ki, Azərbaycan bu protektoratlığı
heç bir zaman üçüncü bir dövlətə güzəştə getməyəcəkdir [9, s. 26-27].

Naxçıvanın statusu ilə bağlı yekun və həlledici sənəd 1921-ci il oktyabrın
13-də bir tərəfdən Türkiyə Böyük Millət Məclisi Hökuməti ilə digər tərəfdən
Ermənistan SSR, Azərbaycan SSR və Gürcüstan SSR hökumətləri arasında
RSFSR-in iştirakı ilə Qars şəhərində imzalanan 20 maddədən ibarət müqavilə
[15, iş 18, v. 135-145] oldu. Müqavilənin 5-ci maddəsində Naxçıvanın statusu
ilə bağlı müddəə konkret və aydın şəkildə qoyulmuşdu: “Türkiyə Hökuməti ilə
Ermənistan və Azərbaycan sovet hökumətləri bu müqavilənin 3 sayılı Əlavəsində
göstərilən sərhədlər daxilində Naxçıvan bölgəsinin Azərbaycanın himayəsində
muxtar ərazi təşkil etməsinə razdırlar”. Həmin Əlavədə isə Naxçıvan ərazi-
sinin sərhədləri Moskva müqaviləsinin 3-cü maddəsindən daha daqiq göstərilir-
di. Əlavəyə görə, Arazdəyən stansiyası Ermənistanın tərkibində qalırdı. Müqə-

vilədə, həmçinin Ermənistan SSR-in Türkiyə və İran dövlətləri ilə sərhədləri göstərilmiş, Naxçıvan SSR-in Türkiyə ilə sərhədi Arazdöyən stansiyasına qədər 11 km uzunluğunda müəyyən edilmiş, İrənlə sərhədi isə 176 km uzunluğunda, yəni 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsində olduğu kimi saxlanılmışdı.

Qars müqaviləsinin bir neçə dövlət tərəfindən imzalanması və qüvvədə olması üçün məhdud müddətin müəyyənləşdirilməməsi onun beynəlxalq müqavilə kimi Naxçıvanın taleyi və müqavilədə əksini tapmış digər məsələlərin həlli baxımından əbədi aktuallığını təmin etdi. Başqa sözlə, Qars müqaviləsinin imzalanması Naxçıvanın Azərbaycanın tərkib hissəsi olduğunun ona imza atan dövlətlər tərəfindən tanınması və onun Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusunun beynəlxalq hüquqi təminatının yaradılması demək idi.

Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində muxtar respublika statusunun təmin edilməsi yuxarıdakı müvafiq bürokratik müzakirələrdən sonra yalnız 1924-cü ilin fevral ayında baş tutdu. Azərbaycan SSR MİK-in 1924-cü il 9 fevral tarixli dekreti ilə Naxçıvan muxtar ölkəsi Azərbaycan SSR-in tərkibində Naxçıvan SSR-ə çevrilməsi rəsmiləşdirildi və Naxçıvan SSR haqqında Əsasnamənin layihəsinin hazırlanması üçün komissiya yaradılması qərarı alındı.

Beləliklə, son nəticədə Naxçıvanın muxtar respublika statusunda Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qalması məsələsi qəti şəkildə həll olundu.

1924-cü ilin aprelində Azərbaycan SSR MİK muxtariyyətin ilk konstitusiyaya əhəmiyyətli sənədi olan "Naxçıvan Sosialist Sovet Respublikası haqqında Əsasnamə"ni [16, v. 2-13] təsdiq etdi. Naxçıvan SSR-in birinci Konstitusiyası həmin Əsasnaməyə uyğun olaraq işlənilib hazırlandı və 1926-cı il aprelin 18-də V Ümumnaxçıvan Sovetlər qurultayında təsdiq edildi. Sonralar, 1937-ci və 1978-ci illərdə Naxçıvanın sovet hakimiyyəti illərində daha iki Konstitusiyası qəbul edildi. Maraqlıdır ki, Azərbaycan SSR MİK-in 23 dekabr 1923-cü il tarixli, Zaqafqaziya MİK-in 8 yanvar 1924-cü il tarixli qərarlarına, habelə birincinin 9 fevral 1924-cü il tarixli dekretinə baxmayaraq, həm "Naxçıvan SSR haqqında Əsasnamə"də (1924-cü il), həm də Naxçıvanın ilk Konstitusiyasında (1926-cı il) "Naxçıvan Sosialist Sovet Respublikası" adına "Muxtar" sözü əlavə edilməmişdi. Bu məsələ konstitusion səviyyədə Naxçıvanın ikinci Konstitusiyasında (1937-ci il) öz həllini tapdı və Naxçıvan muxtariyyəti məhz həmin ildən "Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası" adlandırıldı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan MEA Tarix İnstitutunun elmi arxiv, iş 1027.
2. ARDA: F. 10, siy. 3, iş 69.
3. ARDA: F. 379, siy. 25, iş 2.
4. ARPISSA: F. 158, siy. 6, iş 7.
5. ARPISSA: F. 1, siy. 1, iş 2 a.
6. ARPISSA: F. 609, siy. 1, iş 71.

7. ARPISSA: Surat fondu.
8. General Veysel Ünüvar. Naxçıvan: tələfüm və burulğanlar (1920-1921). Naxçıvan: Əcəmi, NPB, 2006, 104 s.
9. Gümrü, Moskva və Qars müqavilələri (Azərbaycan, türk, rus və fransız dillərində). Naxçıvan, 2004, 140 s.
10. Hacıyev İ. Behbud ağa Şahtaxtinski: həyatı və fəaliyyətinin mühüm mərhələləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 80 s.
11. Hacıyev İ. Naxçıvan Muxtar Respublikasının təşkili və əhəmiyyəti. "Qobustan" jur., Bakı, 1999, № 2, s. 8-12.
12. Naxçıvan Ensiklopediyası: 2 cildə, c. II, Naxçıvan, 2005, 381 s.
13. NMRDA: F. 63, siy. 1, iş 4.
14. NMPDA: F. 314 siy. 1, iş 14.
15. NMRDA: F. 314, siy. 5, iş 11, 12, 15, 18.
16. NMRDA: F. 314, siy. 5a, iş 66.
17. Sadiqov S.H. Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən. Bakı, 1995, 144 s.
18. Гулиев Дж.Б. Борьба Коммунистической партии за осуществление Ленинской национальной политики в Азербайджане. Баку: Азернешр, 1970, 705 с.

Эльман Джафарли

НАЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ РОССИИ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ И ВОПРОС НАХЧЫВАНА

В статье исследуются аспекты национальной политики Советской России на Южном Кавказе в 1918-1921 гг., связанные с Нахчыванским вопросом. В этот период по поводу «спорных территорий» антиазербайджанская политика России имела в целом лицемерный и проармянский характер. В ее осуществлении активную роль играли государственные деятели советской России Г.Чичерин, И.Сталин и С.Орджоникидзе. Но Нахчыван активно боролся за свою принадлежность и сохранение в составе Азербайджана. В результате этой борьбы были подписаны международные договора и приняты конституционные акты, которые предоставили Нахчывану автономный статус в составе Азербайджана.

Ключевые слова: Советская Россия, советизация, «старые территории», вопрос Нахчывана, Московский договор, Карский договор, статус автономии.

Elman Jafarli

**NATIONAL POLICY OF THE SOVIET RUSSIA IN THE
SOUTH CAUCASUS AND NAKHCHIVAN'S ISSUE**

The paper considers aspects of national policies of the Soviet Russia in the South Caucasus in 1918-1921, related to the issue of Nakhchivan. During this period, anti-Azerbaijani policy of Russia concerning the "disputed territories" had as a whole hypocritical and pro-Armenian character. Active role in its implementation played statesmen of Soviet Russia – G.Chicherin, I.Stalin and S.Orjonikidze. But Nakhchivan struggled actively for its belonging and preservation as a part of Azerbaijan. As a result of this struggle, international treaties have been signed and constitutional acts adopted, and an autonomous status within Azerbaijan was given to Nakhchivan.

Key words: *Soviet Russia, sovietization, "disputed territories", issue of Nakhchivan, Moscow Treaty, Kars Treaty, status of autonomy.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Fəxrəddin Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant № EIF/MQM-3-Shusha-2014-7(22)-05/01/5.